

ԱԶԱՏ ԲՈՂՈՅԱՆ

ՊԵՏԵՐ ՀԱԼՖՏԵՐ (1944- 2018)

Գերմանական հայագիտությունը և միջնադարագիտությունը մեծ կորուստ կրեց: 74 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ իր գործը և իր ընտանիքը սիրող գիտնականը, իսկական քաղաքացին: Նրա կյանքը հայ-գերմանական բարեկամության վառ օրինակ է:

Պետեր Հալֆտերը ծնվել է 1944 թ. այսօրվա Չեխիայի Հանրապետության Բոհեմիա երկրամասի Բրոունով (նախկինում Բրաունաու) քաղաքում: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո՝ 1946 թ., երբ ընտանիքի հայրը գերության մեջ էր, տատիկի և մոր հետ ապաստանել է Գերմանիայում: 1949 թ. հայրը վերադարձել է գերությունից, և ընտանիքը հաստատվել է Ֆրայբուրգի երկրամասի Բադեն-Վյուրտեմբերգ մարզի Գրենցախ-Վիլեն բնակավայրում: Հայրը, որ քիմիկոս էր, լծվեց Գերմանիայի հետպատերազմական վերականգնման աշխատանքներին: Գրենցախ-Վիլենում ծնվեցին Պետերի փոքր եղբայրները և քույրը: Պիտի հիշեմ, որ Հայաստան կատարած վերջին այցելություններից մեկի ժամանակ նա խնդրեց իր հետ զբոսնել Երևանը Զանգվի կիրճի հետ կապող թունելով, որպեսզի երեակայության մեջ վերականգնի գերմանացի ուսանողներին տաժանակիր աշխատանքը Երևանը կառուցողների հետ: Այդ զբոսանքին մասնակցում էր նաև նրա կինը՝ Հաննան, որի հայրն էլ էր ուսանողների եղել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Նրանց համար հիշողությունների աղբյուր էին Զանգվի վրա նետված Հալթանակի կամուրջը և Մոնումենտ բարձրացող ճանապարհի ամրապատնեշը, որոնք ևս կառուցված են գերմանացի ուսանողների ուժերով: Նրանք աղոթում էին, որ այդ կառույցները, որոնց բարձրացման համար քրտինք են թափել իրենց հայրենակիցները, մնան մեր և գերմանացիների հիշողության մեջ իբրև երկու երկրների բարեկամության սիմվոլներ:

Պետերը սովորել է Գրենցախի Ռայնֆելդի գիմնազիայում: Այստեղի գրադարաններում նրա ուշադրությունն են գրավում հայկական ճարտարապետությանը նվիրված հետազոտությունները: Երիտասարդ ուսանողը 1966 թ. Բա-

գելի և Թյուբինգենի համալսարաններում խորացնում է իր գիտելիքները պատմության և գերմանագիտության բնագավառներում: Քերականության գծով ԳՖՀ-ի կենտրոնացված կրթական համակարգի համապետական քննություն հանձնելուց հետո, Պետեր Հալֆտերը դառնում է *Regesta Imperii* միջնադարագիտական կենտրոնի գիտաշխատող: Այնուհետև նրա կենսագրության մեջ շրջադարձային դեր է կատարում Ճանապարհորդությունը դեպի Թուրքիա, որի ընթացքում նա այցելում է Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա: 1975/6 թթ. ուսումնական տարում նեյրոզներում և Շվաբիայում ուսումը շարունակելուց հետո նա վերադառնում է Թյուբինգեն ու կրկին աշխատանքի է անցնում Ռեգեստա Իմպերիի գիտական կառույցում: 1978 թ. իր առաջին մշտական պաշտոնն է ստանում Կուրդվիգսբուրգի Մյուրկե-գիմնազիայում, ինչը նրան ֆինանսական հնարավորություն է տալիս 1980 թ. Մարբախի Ալեքսանդր կաթողիկե եկեղեցում ամուսնանալ Հաննայի հետ: Այդ երջանիկ ամուսնությունից ծնվում են նրանց երեխաներ Միքայելը (1983) և Դորոթեան (1985):

1986 թ. մանկավարժական գործունեության հետ միասին Պ. Հալֆտերը վերսկսում է գիտական հետազոտությունները, որոնց արդյունքները 1993 թ. ներկայացնում է պաշտպանության, և Թյուբինգենի Համալսարանում ստանում դոկտորի (PhD) կոչում: 1995 թ. գերմաներեն լեզվով հրատարակում է խմբագրված և վերանայված «Պապականությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում» ատենախոսությունը, որն արժանանում է գիտական աշխարհի սեփական ուշադրությանը:

Գրեթե երեսուն տարի նա եղել է Պետերս միջազգային ընկերության գիտաշխատող, իր գիտելիքները ներդրել Միջնադարյան եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց ռազմարշավների և Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների պատմության և մշակույթի հետազոտության բնագավառում: Հալֆտերն իր հոգվածները հրատարակում էր «*Annuaire Historiae Conciliorum*», «*Oriens christianus*», «*Le Muséon*» հանդեսներում, գիտաժողովների և տարբեր գիտական ժողովածուներում: Իբրև միջնադարագետ նա կատարելապես տիրապետում էր լատին աղբյուրագիտությանը, եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի միջնադարյան պատմությանն ու մշակույթին: Հիմնվելով այդ գիտելիքի վրա, կարողանում էր ստեղծել Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց աշխարհի և Կովկասի ամբողջական պատկերը, պատմական զարգացման խորքային հետազոտությանը փորձում էր ցույց տալ այդ գործընթացում Հռոմի պապության և Գերմանական կայսրության խաղացած դերը: Չունենալով հիմնարար հայագիտական կրթություն, նա կարողանում էր ներթափանցել հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների այնպիսի խրթին ծալքերի մեջ, որոնք դժվարընկալելի են նույնիսկ բազմաթիվ հայագետների համար: Հայկական

Ճարտարապետության իմացությունը նրան օգնեց մասնագիտական խոսք ասել Բուրգոսի ֆրանսիական կաթողիկեի, 1204 թ. Քյոլնում պահպանված Սիմեոն Նախանձահուլզիի վերաբերող մասունքների և վկայությունների հետազոտության բնագավառում: Դա օգնեց բազմաթիվ լատին սկզբնաղբյուրներ և հնագիտական նյութեր ծառայեցնելու զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի Հայաստանի և Վրաստանի պատմության ուսումնասիրության ամենատարբեր հիմնախնդիրների բարձրաձայնմանը: Նրա ուսումնասիրությունների շրջանակում էին Ֆրիդրիխ Բ-ի և Շտաուֆերների, կայսր Օտտո Գ-ի և Հոմբի մի շարք պապերի (Ղուկաս Գ, Իննոկենտիոս Գ ևն.) փոխհարաբերությունները Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների (Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տղա, Կոստանդին Բարձրաբերդցի և ուրիշներ), նաև Կիլիկիայի Հայոց թագավորության ներկայացուցիչների (Աևոն Ա, Հեթում Ա ևն.) հետ: Հետագայում նրա հետաքրքրությունների ոլորտ ներխուժեցին XII դարում բարձրացող Վրաց թագավորության հետ Հոմբի պապության և կաթողիկ վանական կարգերի՝ Տաճարականների և Հիվանդախնամների վանական կարգերի հետ փոխհարաբերությունների բացահայտումը: Նրա ուսումնասիրությունների շրջանակը ներառում էր նաև Մոնղոլական տիրապետության ներքո հայ և վրաց զինվորական գործիչների ծառայության խնդիրները, նրանց մասնակցությունը Մերձավոր Արևելքում մոնղոլ բանակների ռազմարշավներին, Միջնադարյան եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների եկեղեցան-քաղաքական փոխհարաբերություններին: Հալֆտերը զբաղվել է նաև Հայաստանում և եվրոպայում թափառող միջնադարյան զրույցների պատմամշակութային հետազոտությամբ:

Նա հայագիտության այն մշակներից էր, որն իր ողջ կյանքը նվիրեց Հոմբի պապության և Կիլիկիայի Հայոց պետության, իսաղակրաց պետությունների հետ Կովկասի քրիստոնյա երկրների մշակութային և հոգևոր խորքային կապերի հետազոտությանը: Նրա հետաքրքրությունների շրջանակում էին ԺԲ-ԺԵ դարերի Գերմանական կայսրությունը, Հոմբի պապությունը, Մերձավոր Արևելքի իսաղակրաց պետությունները, Կիլիկյան Հայաստանը, Վրաստանը, միջնադարյան մշակույթը, Մերձավոր Արևելքի բազմաշերտ հասարակությունը:

Մեր ծանոթությունը և առաջին հանդիպումները տեղի են ունեցել Փարիզում և Ֆրանկֆուրտում, իսկ 1998 թվականից հետո Պետեր Հալֆտերը մի քանի անգամ այցելեց Հայաստան՝ Երևան և Էջմիածին (2014, 2015), մասնակցեց Հայաստանում ու Վրաստանում կազմակերպված գիտաժողովների: Միաժամանակ նա ակտիվ գործունեություն էր ծավալում Հայ-գերմանական ընկերակցության շրջանակներում, ակտիվորեն մասնակցում Deutsch-Armenische Korrespondenz պարբերականի հրապարակման և խմբագրման աշխատանքներին: 2000-2008 թթ. մանկավարժական գործունեությամբ աչքի է ընկել

Մարբախի Ֆրիդրիխ Շիլլեր գիմնազիայում: Իբրև տուրք իր հոգևոր անուրջներին՝ 2017 թ. աշնանը նա կազմակերպել է Մարբախի Ալեքսանդր կաթողիկե եկեղեցու ծխականների ուխտագնացությունները դեպի Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կաթոլիկ եկեղեցիներ, դասախոսություններով է հանդես եկել աշխարհի տարբեր համալսարաններում և հասարակական հավաքներում:

Հայագիտության մեջ նրա առաջին կարևոր քայլը «Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում» մենագրությունն է, որը մեծ ընդունելություն գտավ հայկական և միջազգային գիտական շրջանակներում: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնական ամսագիրը այդ աշխատության գրախոսականին նվիրեց իր էջերը (տե՛ս 1996, ժԲ, էջ 116-128): Նրա աշխատանքները այս բնագավառում նոր որակ բերեցին հայագիտությանը, հարստացրին այն նոր գույներով ու լուծումներով:

Պ. Հալֆտերը ամենայն բարեխղճությամբ վերհանել է Հռոմի եկեղեցու քաղաքական ծրագրերը և այդ ետնախորքի վրա հետազոտել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և Հռոմի պապության եկեղեցան-քաղաքական փոխհարաբերությունները: Գերմանացի գիտնականը, ուսումնասիրելով իրեն հասու ողջ նյութը, եկել է այն համոզման, որ Հայոց և Հռոմի եկեղեցիների փոխհարաբերությունների մերձեցումը միշտ ուղիղ համեմատական է բյուզանդական եկեղեցու հետ նրանց փոխհարաբերությունների վատթարացմանը: Այս հանգամանքը վկայում է, որ արդեն XII դարում Կիլիկիայի Հայկական պետությունը մի կողմից նպատակ ուներ պահպանել երկրի տարածքները մուսուլմանական շրջապատման մեջ, մյուս կողմից՝ ապահովել Հայաստանի մշակութային ամբողջականությունը, որ վտանգված էր խաչակիր քրիստոնյաների, օրթոդոքս աշխարհի և մուսուլմանական պետությունների կողմից: Ըստ Պ. Հալֆտերի՝ 1198 թ. հունվարի 6-ին Լեոն Ա-ի թագադրումով հայկական պետությունը չզասվեց խաչակրաց Արևելքի պետությունների շարքը, սակայն իր մշակութային ուղերձն ուղարկեց Արևելքի և Արևմուտքի տերություններին՝ կամուրջի դեր կատարելով համաշխարհային մշակութային, հոգևոր և քաղաքական փոխհարաբերություններում: Մոնղոլների հետ դաշինքը նոր հեռանկարներ բացեց Կիլիկիայի Հայոց թագավորության առջև, սակայն փառավոր ժամանակներն ավարտվեցին 1266 թ. սուլթան Բայբարսի ներխուժումներով, որից հետո Կիլիկիան կենաց-մահու կռվի մեջ մտավ մղել սեփական անկախության համար, իսկ եվրոպական տերությունները սկսեցին Հայոց պետական գործիչներին սնել զանազան երևակայական հույսերով: Պետեր Հալֆտերի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում էր նաև այն հարցը, թե Հայոց պետությունը որքանո՞վ էր ձուլվել լատին Արևելքի պետությունների հետ, քանի որ մոնղոլների տիրապետության տարիներին Կիլիկիան, ճանաչելով վերջիններիս գերա-

գահովելունը, նպատակ էր հետապնդում մերձեցնել քրիստոնեական Արևելքի և Արևմուտքի շահերը:

Պետեր Հալֆտերի հետ հանդիպել ենք աշխարհի տարբեր քաղաքներում (Ֆրանկֆուրտ, Երևան, Անն Արբոր, Մոնպելիե և այլն) կայացած հայագիտական ֆորումներում: Նա միշտ ոգևորված էր և լեցուն ապագայի հավատով, որով վարակում էր իր հետ շփվողներին: Նրա հետաքրքրությունների շրջանակում էին թե՛ միջնադարի պատմության և թե՛ այսօր մեզ հուզող հարցերը:

Պետեր Հալֆտերն անսպասելի հեռացավ մեզանից: Ըստ Deutsch-Armenische Korrespondenz պարբերականի այսօրվա խմբագիր Բաֆֆի Կանտյանի՝ Պետերը նվիրված և իր գործն իմացող գիտնական էր, որի վաստակը դեռևս երկար ժամանակ կուղեկցի հայագիտությանը: Տաղանդավոր մարդն ունեցել է նաև այլ սիրելի զբաղմունքներ, որոնց մասին մեզնից ոչ ոք չէր կարող ենթադրել: Նրա նկարները կախված են մի շարք ցուցասրահներում: Ընտանիքը հանձն է առել Պետերի երազանքի կատարումը՝ Մարբախի գոթական եկեղեցու վերականգնման գործի՝ բեռի իր բաժինը:

Հոծ բազմության, ընտանիքի ու բազմաթիվ ընկերների հետ, հինգշաբթի օրը՝ ապրիլի 26-ին տեղի ունեցած նրա հուղարկավորությանը, որ անցել է վայելուչ ու գեղեցիկ, մասնակցել է նաև Մարբախ-Նեկորի քաղաքապետը: Մահախոսական է ընթերցել հայագետ և Լուվենի Արևելագիտական ինստիտուտի (Institut orientaliste de Louvain (LIOL)/ Institut des civilisations, art et lettres (INCAL)) անդամ և գործընկեր Անդրեա Շմիդտը:

Արտահայտելով հայագետ մտավորականների ցանկությունը, մեր ցավակցությունն ենք հայտնում նրա ընտանիքին և գործընկերներին: Մեր բարեկամի շիրիմը, որի առջև խոնարհվում ենք, գտնվում է Ալեքսանդերկիրխե գոթական եկեղեցու գերեզմանոց-պուրակում:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ (ոչ ամբողջական)¹

Մենագրություն

Das Papsttum und die Armenier im frühen und hohen Mittelalter: Von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198, Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, 15], 361 SS.,

գրախ.՝ Ա.Բոգոյան, «Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում», *էջմիածին*, 1996, ժԲ, էջ 115-128, “Das Papsttum und die

¹ Կենսագրության որոշ տվյալներ ստուգելու և մատենագիտությունն ամբողջացնելու գործում մեզ օգնել են Կլոդ Մուրաֆյանը, Անդրեա Շմիդտը և Գաբրիել Դանիելյանը:

armenische Kirche im 12. und 13. Jahrhundert,” *A. Drost-Abgarjan, H. Goltz* (Hg.), *Armenologie in Deutschland: Beiträge zum Ersten Deutschen Armenologen-Tag*, Münster: LIT Verlag, 2005, S. 135-152.

Հոդվածներ

1. “Die Staufer und Armenien,” - *S.Lorenz/ U. Schmidt* (ed.), *Von Schwaben nach Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte* (Veröffentlichungen des Alemannischen Instituts 61), Sigmaringen 1995, S. 187-208;
2. “Eine Gesandtschaft Kaiser Ottos IV. in Armenisch-Kilikien,” In: *Armenisch-Deutsche Korrespondenz* 104,2 (1999), S. 18-20;
3. (mit *A. Schmidt*) “Der Brief Papst Innozenz’ II. an den armenischen Katholikos Gregor III. Ein wenig beachtetes Dokument zur Geschichte der Synode von Jerusalem (Ostern 1141),” In: *Annuaire Historiae Conciliorum*, Vol. 31 (1999), S. 50-71;
4. “Die Beschreibung des armenischen Königreiches von Kilikien durch den Hildesheimer Domherren Wilbrand von Oldenburg,” In: *Armenia and Christian Orient (Հայաստանի և Քրիստոնեյա Արևելքը)*, Երևան 2000, S. 402-421;
5. “Die Armenier und die römisch-katholische Kirche,” In: *Armenisch-Deutsche Korrespondenz* 114,4 (2001), S. 34-38;
6. “Eine Beschreibung Kilikiens aus westlicher Sicht. Das Itinerarium des Wilbrand von Oldenburg Halfter,” In: *Oriens Christianus*, Vol. 85 (2001), S. 176-203;
7. (mit *A. Schmidt*), “Der römische Stuhl und die armenische Christenheit zur Zeit Papst Innozenz IV. Die Mission des Dominikus von Aragon nach Sis und Hromglah und das Lehrbekenntnis des Katholikos Konstantin I. Bardzrbetsi,” In: *Le Muséon*, 116, 1-2 (2003) S. 91-135;
8. “Armenier und Franken im Zeitalter der Kreuzzüge,” In: *Armenisch-Deutsche Korrespondenz* 119/120 (2003), S. 36-40;
9. “Armenien unter georgischer Herrschaft,” In: *Armenisch-Deutsche Korrespondenz* 123/124, 1-2 (2004), p. 34-35;
10. “Das Papsttum und das Königreich Georgien in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts,” In: *Le Muséon*, 118, 1-2 (2005), S. 109-142;
11. “Constantinus Novus. Zum geschichtlichen Hintergrund des apokryphen Freundschaftspaktes zwischen Konstantin und Trdat, Grigor dem Erleuchter und Papst Silvester,” In: *Le Muséon*, 119, 3-4 (2006), S. 399-428;

12. "Corona regni Armeniae. Aus der Spätzeit der staufisch-armenischen Beziehungen. - In: *Le Muséon*, 120, 1-2 (2007), S. 131-162;
13. "Von den Kreuzfahrerstaaten in das Königreich Georgien," In: *Le Muséon*, 121, 3 (2008), S. 403-436;
14. "Papacy, Catholicosate and the Kingdom of Cilician Armeniad," In: *Hovhannisian, R.G. – Payaslian, S.* (eds.), *Historic Armenian Cities and Provinces. Armenian Cilicia*, Costa Mesa 2008, S. 111-129;
15. "L'Église arménienne entre la papauté et les Byzantins aux XII et XIII siècles," In: *L'Église arménienne entre Grecs et Latins. Fin XIe - milieu XVe siècle*, Textes réunis par *I. Augé & G. Dédéyan*, Paris: Geuthner, 2009, S. 63-78;
16. "Die militärischen Triumphe der Georgier und ein wenig beachtetes Erdbeben an der Grenze Armenisch-Kilikiens (c. Ende August 1213)," In: *Le Muséon*, 122, 3 (2009), S. 423-447;
17. "Die Staufer und Georgien. - In: *Le Muséon*, 123, 3-4 (2010), S. 387-423;
18. "Armenier in Westeuropa und Westeuropäer in Großarmenien in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts," In: *Le Muséon*, 124, 1-2 (2011), S. 77-123;
19. "Georgien und die Georgier in den abendländischen Geschichtsquellen des hohen Mittelalters," In: *Le Muséon*, 125, 3-4 (2012), S. 367-419;
20. "Das Königreich Armenisch-Kilikien und der fünfte Kreuzzug (1217-1221)," In: *Le Muséon*, 126, 3-4 (2013), S. 379-418;
21. "Die Bedeutung armenischer Krieger im byzantinischen Reich unter den Kaisern Justinian und Maurikios," *Bücher, Zeitschriften & CDs*, 2013, Heft 1, ADK 158, S. 61-62;
22. "Ist der Mythos vom ewigen Juden armenischen Ursprungs," *Բանբեր Մատենադարանի* 21, 2014, S. 443-456;
23. "La couronne d'Arménie: Un document récemment découvert, illustrant les relations entre l'empereur Frédéric II et le roi Hét'oum Ier," In: *La Méditerranée des Arméniens XIIe-XVe siècle*, sous la direction de *Cl. Mutafian*, Paris: Geuthner, 2014, p. 101-120;
24. "Die Herrschaft Philipps von Antiochia als König von Kilikisch-Armenien (1222-1225): Eine quellenkritische Untersuchung," In: *Le Muséon*, 127, 3-4 (2014), p. 353-378;

25. “Franken und Waräger in Georgien und Armenien im frühen und hohen Mittelalter,” In: *Le Muséon*, 129, 1-2 (2016), S. 133-198;

26. “L’image des Géorgiens dans les documents historiques des Croisades,” I : **I. Auge** (ed.), *L’Arménie et la Géorgie en dialogue avec l’Europe. Du Moyen Âge à nos jours*, Paris, 2016 S. 247-266;

27. (mit **S. Möller**) “Ikonographische und numismatische Probleme in Münzprägung und Sigillographie Levon I. von Kilikisch-Armenien,” In: *Le Muséon* 130, 3-4 (2017), S. 365-400;

28. “Georgier und Armenier im Heeresdienst der Mongolen,” In: *Le Muséon* 131 (2018), տպագր. ընթացքում

Յավոք, դեռևս հրապարակված չեն Պ. Հալֆտերի հետևյալ ուսումնասիրությունները.

– Franken und altorientalische Christen als Söldner in islamischen und mongolischen Heeren des Nahen Ostens (vom 12. bis in das 13. Jahrhundert);

– Katholikos Grigoris IV. Degh’a, der Fall Jerusalems 1187 und der Kreuzzug Friedrich I. Barbarossa;

– Levon II., Fürst von Kilikien und die zweite Phase des dritten Kreuzzuges;

– Der Kreuzzug Kaiser Friedrich II. und das Königreich Armenisch-Kilikien;

– Eine armenische Reminiszenz an den Kongress von Verona 1184;

– Die Synode von Sis 1251. Das Papsttum, Byzanz und die Armenische Kirche in der Auseinandersetzung um das *filioque* (mit **A. Schmidt**);

– Der Brief des Simeon Rhaban-Ata an Kaiser Friedrich II.;

– Armenier in Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter;

– «O mirum et cunctis admirantibus pavendum!» Ein Brief aus dem Morgenland an den Erzbischof von Besançon am Vorabend des fünften Kreuzzuges.